

MACIEJ MICHALSKI

*Ustanowienie i wczesne dzieje biskupstwa kujawskiego**

Erygowanie i dzieje biskupstwa kujawskiego należą do tematów często podejmowanych przez historyków. Ponad stuletnie badania nad początkami samodzielnej organizacji kościelnej na Kujawach nie przyniosły jednak, jak dotąd, rozstrzygających rezultatów. Wynika to z faktu, że wspomniana problematyka pojawiała się z reguły na marginesie większych przedsięwzięć badawczych, a także z powodu niewielkiej liczby zachowanych źródeł o enigmatycznej treści. Dyskusja koncentrowała się wokół czasu założenia biskupstwa na Kujawach, jego pierwotnej siedziby, a także relacji, które zachodziły między dwoma głównymi ośrodkami tej diecezji – Kruszwicą i Włocławkiem.

Celem tej pracy jest prześledzenie ważniejszych poglądów historiografii na powstanie diecezji na Kujawach, próba odtworzenia procesu fundacyjnego diecezji włocławskiej i jego motywów, a także określenia roli, jaką odegrał w tym procesie ośrodek kruszwicki.

Utworzenie diecezji nie było jednorazowym aktem; wypada mówić raczej o procesie fundacyjnym. Impulsem rozpoczynającym ów proces była inicjatywa władcy, który posiadał środki niezbędne do ufundowania i wyposażenia przyszłego biskupstwa. Podejmował ją z pobudek zarówno dewocyjnych, jak i politycznych. Fundacja biskupstwa przysparzała chwały i zapewniała nagrodę w przyszłym życiu. Natomiast w wymiarze doczesnym ustanowienie diecezji przyczyniało się do konsolidacji państwa.

Biskupstwo kujawskie powstało w czasie, kiedy diecezje polskie były już ukształtowane. Mamy więc do czynienia z uszczupleniem terytoriów istniejących biskupstw. Sugeruje to udział w podejmowaniu decyzji o jego założeniu bezpośrednio zainteresowanych biskupów, a więc gnieźnieńskiego i najprawdopodobniej płockiego.

Poniższy artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej *Problem istnienia biskupstwa i lokalizacji katedry w Kruszwicy*, Poznań 1993, napisanej na seminarium w Zakładzie Historii Kultury IH UAM, pod kierunkiem doc. dr. hab. Bohdana Lapisa.

Następnym krokiem było uzyskanie zgody papieża na kanoniczną erekcję diecezji, którą przekazywał zazwyczaj legat papieski. Ostatnim etapem było wyznaczenie lub budowa katedry i jej konsekracja. Zwykle po okrzepnięciu biskupstwo starało się o bullę protekcyjną, której wystawienie obok gwarancji majątkowych dawało także pewność opieki stolicy św. Piotra.

Biskupstwo kujawskie w historiografii

Poglądy historiografii na powstanie samodzielnej organizacji kościelnej na Kujawach obfitują w sprzeczne hipotezy i ustalenia. Zebraliśmy je w kilka grup, które — zapewne na wyrost — określiliśmy mianem teorii. U podstaw każdej z nich leży inny pogląd na stosunki kościelne średniowiecznej Polski, łączy je zaś podobny sposób interpretacji źródeł i widzenia dziejów katedry kujawskiej. Poniższy podział jest w wielu wypadkach nieprecyzyjny, jednak dla potrzeb tej pracy, spełnia swoją rolę.

Pierwsza z przedstawianych teorii teoria translacji¹ jest najbardziej rozpowszechnionym i zakorzenionym poglądem na temat powstania biskupstwa kujawskiego. Zakłada ona mechaniczne przeniesienie stolicy biskupiej z Kołobrzegu do Kruszwicy, a stamtąd do Włocławka. Teoria ta narodziła się w 2 połowie XIX w., kiedy Antoni Małecki wygłosił pogląd, że wysłanie w 1012 r. biskupa Reinberna na Ruś jest świadectwem upadku diecezji kołobrzesckiej. Jej miejsce zajęło biskupstwo kruszwickie, które objęło swymi granicami Pomorze Gdańskie. Następnie w 1096 r. — po zniszczeniu Kruszwicy — stolica diecezji miała zostać przeniesiona do Włocławka. O tak wczesnym powstaniu biskupstwa w Kruszwicy miał świadczyć, według autora, kultywowany w Senacie Rzeczypospolitej Szlacheckiej zwyczaj zasiadania w nim biskupów w kolejności starszeństwa swoich diecezji. Biskup włocławski zajmował miejsce zaraz po arcybiskupach i biskupie krakowskim, posiadał także prerogatywę „interregni” pod nieobecność prymasa w czasie bezkrólewia²

Hipotezę A. Małeckiego rozwinął Karol Górski, który utożsamiał kołobrzesckiego biskupa Reinberna z biskupem kujawskim Lucidusem, wymienionym na pierwszym miejscu w II katalogu biskupów kujawskich³. Po upadku biskupstwa w Kołobrzegu

¹ Termin „teoria translacji” w odniesieniu do dziejów biskupstwa kujawskiego wprowadził G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. XXXIII: 1968, s. 376, oraz przypis 47.

² A. Małecki, *Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce*, *Przewodnik Naukowy i Literacki*, 1873, s. 306 i n.

³ K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, *Studia Wczesnośredniowieczne*, t. II: 1953, s. 55. Autor uważa, że imię „Reinbern”, które w języku gómoniemieckim znaczy „jasno płonący” w tłumaczeniu na łacinę przybrało postać „Lucidus”

miałby więc Reinbern, przenieść się do Kruszwicy. Miało to się dokonać w czasie panowania Mieszka II, o czym świadczy też późniejsza wzmianka *Kroniki wielkopolskiej* przypisująca królowi założenie biskupstwa kujawskiego. K. Górski twierdzi jednak, że translacja nie przebiegała bezpośrednio, bowiem biskupi, zanim osiedlili się ostatecznie w 1075 r. w Kruszwicy, rezydowali w kilku grodach kujawskich. Od roku 1075 katedrą miał być kościół św. Wita na kruszwickim podgrodzium, skąd w 1124 r., w czasie pobytu w Polsce legata Idziego z Tuskulum, przeniesiono ją do kościoła św. Piotra na wschodnim brzegu Gopła. Dopiero w 1148 r. stolicą diecezji stał się Włocławek⁴

Myśl A. Małeckiego wzmocnili nowymi argumentami kolejni zwolennicy teorii translacji. Odrzucili oni jednak hipotezę o przeniesieniu biskupstwa z Kołobrzegu do Kruszwicy na rzecz powstania nowej diecezji na miejsce upadłej. Jednym ze zwolenników takiego poglądu był Marian Gumowski, który swoją hipotezę oparł na źródłach numizmatycznych. Z około 200 skarbów monet znajdujących na terenie Polski wyodrębnił on tzw. denarki krzyżowe, których symbolika (krzyż) miała wskazywać na ich biskupie pochodzenie. Część z monet posiada na otoku napis *SCS PETRVS*. Skłoniło to autora do połączenia owych denarków z patronem kościoła kruszwickiego (św. Piotr)⁵. Analizując czas zdeponowania skarbów oraz okres potrzebny na wprowadzenie monety w obieg, M. Gumowski ustalił prawdopodobną datę założenia biskupstwa. Miało się to stać za panowania Bolesława Chrobrego, około 1015 r.⁶ Do dalszego uściślenia czasu powstania biskupstwa autor wykorzystał datę opisanej już podróży Reinberna na Ruś. Argumentuje on, że „biskupstwo kujawskie nie mogło powstać dopóty, dopóki istniała diecezja kołobrzaska i dopóki żył jej prawowity biskup”⁷. Idąc tym tropem, autor ustalił prawdopodobną datę śmierci Reinberna pomiędzy rokiem 1008 a 1018, czyli datą wyprawy Chrobrego na Kijów, kiedy to biskup na pewno już nie żył. Powołał się także na list Matyldy szwabskiej, w którym chwali ona Mieszka II za to, że wybudował wiele wspaniałych kościołów. Twierdzi, że z listu wynika, iż nie były to byle jakie kościoły, „lecz tylko katedra biskupia” [podkreślenie — M.M.]⁸. Autor utożsamiał więc opisywane przez Matyldę kościoły z bazyliką kruszwicką. Hipoteza ta połączyła interpretację źródeł numizmatycznych (biskupstwo kruszwickie powstało około 1015 r.) z interpretacją listu Matyldy (katedrę kruszwicką ufundował Mieszko II). M. Gumowski uważał, że fundatorem biskupstwa kruszwickiego był Mieszko II, lecz dokonał tego jeszcze za życia Bolesława Chrobrego. Znalazło to odbicie w przekazie *Kroniki wielkopolskiej*, która

⁴ K. Górski, *Topografia...*, s. 54 i n.; tenże, *Dzieje Kruszwicy do końca XVIII wieku*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grzeškowiak, Toruń 1965, s. 191 i n.

⁵ M. Gumowski, *Biskupstwo kruszwickie w XI wieku*, Poznań 1921, s. 4 i n.; por. tenże, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz 1960, s. 14 i n. oraz Tafel II, nr 51, 52, 53.

⁶ M. Gumowski, *Biskupstwo...*, s. 11 i n.

⁷ Tamże, s. 15.

⁸ Tamże, s. 14., por. też s. 15 — „Była to zatem tylko katedra...”

założenie biskupstwa przypisuje Mieszkowi II⁹. Dalszą historię Kruszwicy i rezydujących w niej biskupów można według M. Gumowskiego odtworzyć, obserwując zmiany, które występują w napisach i symbolach umieszczonych na denarkach. Nie będziemy jednak referować szczegółowych poglądów tego autora¹⁰.

Najbardziej gorliwym ze współczesnych zwolenników teorii translacji jest Stanisław Librowski. Tak jak A. Małecki uważa upadek biskupstwa kołobrzeskiego za początek kruszwickiego. Zakłada jednak, że to Bolesław Chrobry po upadku biskupstwa kołobrzeskiego, aby zachować kontrolę kościelną nad Pomorzem Wschodnim, utworzył nowe biskupstwo w Kruszwicy. S. Librowski przyjmuje więc, że upadek diecezji kołobrzeskiej stworzył szansę powstania biskupstwa w Kruszwicy. Miało to nastąpić około 1015 lub w 1013 r.¹¹ Opierając się na ustaleniach K. Górskiego oraz powołując na tradycję twierdzi on, że funkcję katedry spełniał pierwotnie kościół św. Wita. Stamtąd, po zburzeniu tego kościoła w 1096 r., została ona przeniesiona do bazyliki św. Piotra¹². Jednocześnie S. Librowski pisze o translacji w tym samym roku siedziby biskupstwa do Włocławka, co miało być zemstą Władysława Hermana za pomoc kruszviczan udzieloną Zbigniewowi. Uważa jednak, że przeniesienie to nie miało trwałego charakteru, gdyż już po wygnaniu Sieciecha, a być może dopiero po śmierci Hermana, biskupi wrócili do Kruszwicy. Mimo takiego stanu rzeczy, w latach 1123-24 biskup Idzi zatwierdził kanonicznie istnienie diecezji włocławskiej. Biskupi jednak, aż do czasów Wernera lub Onolfa, rezydowali w Kruszwicy, gdyż we Włocławku nie było w tym czasie katedry¹³.

Podstawą teorii translacji jest automatyczne łączenie wyjazdu biskupa kołobrzeskiego na Ruś z upadkiem jego diecezji. Niektórzy zwolennicy tej teorii uważali, że po upadku Kołobrzegu nie dokonano zmiany stolicy diecezji, lecz założono nową. G. Labuda podkreślił, że po Reinbernie nie spotykamy żadnego biskupa kołobrzeskiego ani pomorskiego, co wyklucza tezę o kontynuacji diecezji. Poza tym nie można milcząco zakładać, że wyjazd biskupa na Ruś był równoznaczny z upadkiem diecezji¹⁴. Jak dotąd żadnej wzmianki źródłowej potwierdzającej taki stan rzeczy nie posiadamy.

⁹ Tamże, s. 13 i n.

¹⁰ Tamże, s. 17 i n.

¹¹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. I, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze* z. 1, *Wstęp do wizytacji*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne t. 8: 1964, s. 19 i n.; z. 2, *Wizytacje w latach 1123-1421*, ABMK, t. 10: 1965, s. 63; tenże, *Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów i organizacji*, Varsoviae 1949, s. 5; tenże, *Z dziejów katedry a następnie kolegiaty św. Wita w Kruszwicy*, ABMK, t. 15: 1967, s. 251. Data 1015 r. została przejęta za K. Górskim, natomiast data 1013 r. wynika z uznania autentyczności postaci biskupa kołobrzeskiego Benona, po śmierci którego (1013 r.) mogło dojść do powstania biskupstwa w Kruszwicy.

¹² S. Librowski, w pracy, *Kapituła katedralna włocławska*, opublikowanej przed odkryciem relikwii kościoła św. Wita na podgrodzium, nie wspomina o tym kościele, ani o mającej się w nim mieścić katedrze.

¹³ S. Librowski, *Kapituła...*, s. 5; tenże, *Wizytacje...*, z. 1, s. 21 i n.

¹⁴ G. Labuda, *Początki*, s. 371 i n., tam dalsza literatura.

Teoria translacji opiera się raczej na przeświadczeniu, że raz ustanowiona diecezja musi przetrwać, choćby zmieniała się jej lokalizacja. Rozumując w taki sposób, można założyć przeniesienie katedry na inny, położony blisko Pomorza obszar; nie musiały to być Kujawy, gdyż względy komunikacyjne, na które powołuje się K. Górski, nie miały znaczenia, skoro Pomorze było i tak stracone.

Zastrzeżenia budzi także argumentacja związana z przeniesieniem stolicy biskupstwa z Kruszwicy do Włocławka. A. Małecki i M. Gumowski podali, że jej przyczyną był upadek znaczenia miasta i rozrastanie się konkurencyjnego Włocławka. O upadku Kruszwicy po 1096 r. można mówić tylko w kontekście politycznym, bowiem w XII w. staje się ona jednym z prężniejszych ośrodków rzemieślniczych na Kujawach¹⁵. Translacja taka **musiała** jednak wówczas nastąpić, gdy założymy istnienie biskupstwa w XI w. i gdy linearną historię diecezji uznamy za pewnik.

Z kolei M. Gumowski oparł swoje rozważania na analizie tzw. denarków krzyżowych, które interpretował jako monety biskupów kruszwickich. Na podstawie zmian zachodzących w przedstawieniach na monetach, odtworzył dzieje biskupstwa kruszwickiego aż po jego translację do Włocławka. Ryszard Kiersnowski uważa zagadnienie pochodzenia denarków krzyżowych za niemożliwe do rozwiązania. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, że pochodziły one z mennic saskich¹⁶. Stanisław Suchodolski podaje, że dotychczas nie znaleziono monet, które można by z pewnością przypisać biskupom kujawskim¹⁷. Wypada zaznaczyć, że jak dotąd wiadomo biskupom polskim nie przysługiwało prawo bicia monety przez cały wiek X i XI¹⁸, a ostatnie badania pozwoliły granicę tę przesunąć dalej, w głąb wieku XII¹⁹.

Inną wersję powstania biskupstwa kujawskiego przedstawia teoria renowacji. Zakłada ona wczesne powstanie biskupstwa w Kruszwicy, jego upadek, a następnie odbudowę i przeniesienie do Włocławka. Za tą teorią opowiedzieli się m.in. Władysław Abraham, Jan Fijałek, Julia Tazbirowa, Henryk Łowmiański.

W. Abraham uważa, że fundację katedry kruszwickiej należy przypisać Mieszkowi II, bowiem wyróżnienie tego władcy przez *Kronikę wielkopolską* musiało się opierać na konkretnej wzmiance źródłowej, którą widział kronikarz. Wiarygodność tej wzmianki (podobnie uważał M. Gumowski), potwierdza list Matyldy szwabskiej do Mieszka II.

¹⁵ Por. A. Cofta-Broniewska, *Kruszwica w starożytności i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń 1965, s. 158 i n.; W. Dzieduszycki, *Socjotopograficzne przeobrażenia wczesnośredniowiecznych miast polskich (model kruszwicki)*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. XXXII: 1984, nr 1, s. 16 i n.

¹⁶ R. Kiersnowski, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 1962, s. 192 i n.

¹⁷ S. Suchodolski, *Moneta możnowładcza i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Wrocław 1987, s. 88 i n. Autor proponuje interpretację liter „SE” na jednej z monet znalezionych w obrębie skarbu w Ujmie Dużej, jako „Stephanus Episcopus”. Łączy tę monetę z biskupem kujawskim Stefanem z końca XII w.

¹⁸ R. Kiersnowski, *Pieniądz...*, s. 194.

¹⁹ S. Suchodolski, *Moneta...*, s. 67, 103 i n.

Biskupstwo kruszwickie zostało zniszczone w trakcie zaburzeń spowodowanych tzw. reakcją pogańską, które objęły państwo i Kościół, choć — jak sam autor przyznaje — źródła na ten temat milczą. Odbudowa organizacji kościelnej w czasach Bolesława Śmiałego nie objęła diecezji kruszwickiej, zamiast niej powołano bowiem do życia biskupstwo w Płocku²⁰. W. Abraham uważa, że skoro Gall Anonim w swojej *Kronice* nie wspomina o biskupstwie kruszwickim, to zostało ono odnowione dopiero w późnym okresie rządów Bolesława Krzywoustego²¹. Za pierwszego biskupa restaurowanej diecezji uznaje Swidgera, wymienionego przez Jana Długosza w zapisce o konsekracji kościoła w Strzelnie w 1133 r. oraz w katalogach biskupów kujawskich. Opierając się na bulli dla arcybiskupa magdeburskiego Norberta z 1133 r., w której wśród biskupstw polskich zostały wymienione zarówno Kruszwica, jak i Włocławek — uważa, że w tym czasie istniało poczucie pewnej odrębności obu stolic biskupich. Możliwe jest też, wg tego autora, erylowanie dwu niezależnych od siebie biskupstw, posiadających odmienne obszary działań. Sądzi, że biskupstwo zostało odnowione we Włocławku, jednak włączenie doń ziem dawnej diecezji kruszwickiej spowodowało powstanie podwójnej tytulatury. Stało się to — jak wnioskuje — w latach 1123-1124, w czasie pobytu w Polsce legata Idziego²².

Do opinii W. Abrahama przychylił się ostrożnie J. Fijałek. Twierdzi on, biorąc pod uwagę sposób zakładania biskupstw we wczesnym średniowieczu, że bardziej prawdopodobne wydaje się odnowienie upadłej diecezji kruszwickiej niż powstanie na terenie małych Kujaw dwu oddzielnych diecezji²³.

J. Tazbirowa, podobnie jak W. Abraham, uznawała wiarygodność wzmianki *Kroniki wielkopolskiej* o założeniu biskupstwa kujawskiego przez Mieszka II. Sugeruje jednak, że stało się to w schyłkowym okresie rządów Bolesława Chrobrego²⁴. Następnie rekonstruuje dzieje biskupstwa aż po schyłek XI w. Twierdzi, że katedra kruszwicka została zniszczona w trakcie trwania reakcji pogańskiej, odbudowana, a następnie ponownie zniszczona w trakcie walk Zbigniewa z Władysławem Hermanem. Po zburzeniu katedry pozostała jednak kapituła i uposażenie biskupstwa kruszwickiego, co wpłynęło na zagmatwanie obrazu przekazanego przez źródła pochodzące z XII w. Autorka twierdzi, że Bolesław Krzywousty miał zamiar założyć biskupstwo na Kujawach już w latach 1102-1107, kiedy to północna część kraju znajdowała się jeszcze w rękach Zbigniewa. Bolesław przekazał więc na rzecz projektowanego biskupstwa dobra

²⁰ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, wyd. III, Poznań 1962, s. 44 i n.

²¹ Tamże, s. 148.

²² Tamże, s. 148 i n.

²³ J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów kujawskich*, *Przewodnik Naukowy i Literacki*, XXII: 1894, s. 64.

²⁴ J. Tazbirowa, *Początki biskupstwa na Kujawach*, *Przegląd Historyczny*, t. 53: 1962, s. 232 i n.

w Małopolsce, gdyż do kujawskich nie miał jeszcze dostępu²⁵ Następnie już po pokonaniu Zbigniewa, w czasie pobytu w Polsce legata Idziego — kanonicznie erygował biskupstwo. Stolicą jego nie była już Kruszwica, lecz Włocławek. Z faktu przekazanej przez źródła odrębności Kruszwicy od Włocławka autorka wnosi, że Bolesław początkowo miał zamiar erygować na Kujawach dwa biskupstwa, lecz legat Idzi włączył posiadłości kruszwickie w obręb nowej diecezji, gdyż w Kruszwicy od blisko 30 lat (od 1096 r.) biskupi już nie rezydowali²⁶ Analizując dokumenty pochodzące z XII w., związane z uposażeniem Włocławka, J. Tazbirowa doszła do wniosku, że biskupi kruszwicy jednak wrócili do zniszczonej stolicy, zaś we Włocławku rezydowali obsadzeni przez Bolesława biskupi kujawscy. Przełom według autorki mógł nastąpić w połowie XII w., kiedy w Płocku zwołał się tron biskupi. Autorka uważa, że późniejszego biskupa płockiego Wernera można identyfikować z Wernerem biskupem włocławskim, wymienionym w bulli z 1148 r. W tym samym czasie, w połowie XII w., spotykamy biskupa Onolfa, który w jednych źródłach określany jest jako biskup kruszwicki, w innych jako kujawski. II katalog biskupów włocławskich przypisuje Onolfowi przeniesienie stolicy biskupstwa z Kruszwicy do Włocławka. J. Tazbirowa postawiła hipotezę, że około połowy XII w. biskup Werner przeszedł z Włocławka do Płocka, zaś jego miejsce zajął Onolf, rezydujący do tej pory w Kruszwicy. Ten ostatni dokonał scalenia dóbr obu diecezji, co doprowadziło do ostatecznego upadku Kruszwicy²⁷

Inną odmianę teorii renowacji przedstawił H. Łowmiański. Zgodził się on z W. Abrahamem, że wzmianka w *Kronice wielkopolskiej* posiada spore znamiona wiarygodności, a także przyjął proponowany przez niego czas upadku biskupstwa w Kruszwicy. Zupełnie inaczej jednak wyobrażał sobie dzieje renowacji tego biskupstwa. Za punkt wyjścia swoich rozważań autor przyjął bullę dla biskupa włocławskiego Wernera z 1148 r., w której wymienione są posiadłości biskupstwa. Zwrócił uwagę na sprzeczność pomiędzy panującym w tym czasie systemem gospodarki naturalnej a uposażeniem pieniężnym, które otrzymało biskupstwo. H. Łowmiański uważa, że wymieniony w bulli majątek biskupstwa pochodzi z dwóch nadań. Pierwsze przekazał Bolesław Śmiały, który chciał odnowić biskupstwo kruszwickie i w tym celu nadał uposażenie w naturze. Przeszło ono na własność kościoła św. Piotra, ponieważ renowacja biskupstwa nie została urzeczywistniona gdyż pilniejszą sprawą w latach 1075-76 r. było zorganizowanie diecezji na Mazowszu. Majątek ten przekraczał jednak potrzeby świątyni, więc wykorzystał go Bolesław Krzywousty w chwili zakładania biskupstwa włocławskiego, nadając mu dodatkowo uposażenie pieniężne. Książę ten stworzył warunki do koegzystencji

²⁵ Tamże, s. 237 i n.

²⁶ Tamże, s. 234 i n.

²⁷ Tamże, s. 239 i n.

majątkowej diecezji włocławskiej i kapituły św. Piotra, co zmusiło biskupa włocławskiego do rezydowania w Kruszwicy i do przyjęcia tytułu biskupa kruszwickiego. Dopiero w połowie XII w., w czasie rządów biskupa Onolfa, nastąpiła emancypacja majątkowa biskupów od kapituły, co pozwoliło im przenieść się do Włocławka. Potwierdza to katalog biskupów włocławskich, mówiący o translacji stolicy biskupiej²⁸

Oceniając teorię renowacji, odwołamy się do zdania W. Abrahama, który o swych przypuszczeniach powiedział: „teoria ta ma cechy dość sztucznej hipotezy”. Opiera się ona na przyjęciu wiarygodności przekazu *Kroniki wielkopolskiej* o założeniu biskupstwa kujawskiego przez Mieszka II. Jest to jedyne źródło, które mówi o istnieniu biskupstwa na Kujawach w XI w. Nie mamy także żadnych informacji o tym, że najazd Brzetysława i reakcja pogańska w jakikolwiek sposób dotknęły Kruszwicę czy Włocławek. J. Tazbirowa przyznaje, że odtworzenie dziejów biskupstwa kujawskiego w wieku XI jest zadaniem trudnym i z góry skazanym na domysły.

Inny pogląd na powstanie biskupstwa na Kujawach ogłosił Wojciech Kętrzyński. Jego głos moglibyśmy nazwać teorią zależności. Uważał on, że obszar, który obejmowała diecezja, zależy od czasu, w jakim ono powstało. Twierdził, że biskupstwa powstałe najwcześniej posiadają największy obszar, natomiast biskupstwa utworzone najpóźniej — najmniejszy²⁹. Biskupstwo kujawskie, które obejmowało najmniejsze terytorium, musiało więc powstać najpóźniej. Dalsze rozważania snuje autor na podstawie wzmianki w *Kronice wielkopolskiej*. Sądzi, że odnosi się ona nie do Mieszka II, lecz do Władysława Hermana, dlatego jego uważa za założyciela biskupstwa kujawskiego³⁰

Hipotezę o powstaniu diecezji kruszwickiej w czasach panowania Władysława Hermana poparł W. Kętrzyński następującymi argumentami. W bulli z 1148 r., która wymienia uposażenie biskupstwa włocławskiego, znajduje się wzmianka o nadaniu grodu w Łagowie. W *katalogu biskupów karakowskich* znajduje się wyraźna wzmianka o tym, że Łagów nadała biskupstwu włocławskiemu królowa Judyta. Zmarła ona w 1085 r., stąd założenie biskupstwa kruszwickiego należałoby datować na okres przed śmiercią Judyty. W. Kętrzyński za pierwszych biskupów kruszwickich uznał Pawła i Franka, wymienionych w *kronice Galla* jako *episcopus poloniensis*. O wzajemnej relacji między Kruszwicą a Włocławkiem mówił jedynie, że pierwotnie siedziba katedry znajdowała się w Kruszwicy, później zaś została przeniesiona do Włocławka.³¹

²⁸ H. Łowmiański, *Początki Polski. Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV*, t. VI, cz. 1, Warszawa 1985, s. 370 i n., przypis 861.

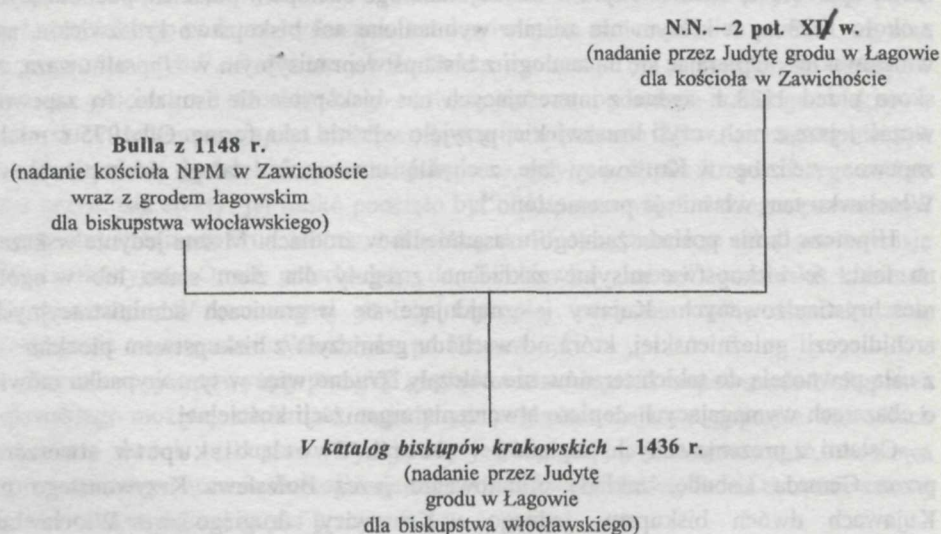
²⁹ W. Kętrzyński, *Biskupstwa i klasztory polskie w X i XI wieku*, Przegląd Powszechny, R. VI, t. XXIV: 1889, z. 10, s. 23.

³⁰ Tamże, s. 25 i n.

³¹ Tamże, s. 24, 26 i n.

Pogląd W. Kętrzyńskiego analizował W. Abraham, według którego wątpliwość budzi teza o uznaniu Pawła i Franka za pierwszych biskupów kruszwickich. Uważa on, że tytułatura *episcopus poloniensis* znaczy tyle co „biskup poznański”, ponieważ termin *Polonia* w XII w. i jeszcze znacznie później oznaczał wyłącznie Wielkopolskę. Potwierdzeniem takiego stanowiska jest wymienienie obydwu biskupów w nekrologu klasztoru lubińskiego, który leżał w diecezji poznańskiej. Mnisi zaś mieli obowiązek modlić się za zmarłych biskupów — zwierzchników i dobrodziejów klasztoru³².

Wątpliwości budzi także podstawowy argument W. Kętrzyńskiego, dotyczący nadań Judyty dla biskupstwa włocławskiego. Po raz pierwszy wzmianka o nadaniu Łagowa dla biskupstwa włocławskiego pojawia się w V redakcji *katalogów biskupów krakowskich* pochodzącym z około 1436 r.³³ Stamtąd zapewne zaczerpnął ją Jan Długosz, zmieniając odbiorcę, którym jest w katalogu biskupstwo włocławskie — na kruszwickie³⁴. Zmiana ta

Ryc. 1. Powstanie informacji o nadaniu przez Judytę grodu w Łagowie dla biskupstwa włocławskiego.

³² W. Abraham, *Organizacja...*, s. 148 i n., oraz przypis 151.

³³ *Katalogi biskupów krakowskich*, wyd. J. Szymański, MPH, s. II, t. X, cz. 2, Warszawa 1974, s. 82-83.

³⁴ Joannis Długos senioris canonici cracoviensis, *Opera Omnia*, cura Alexandri Przezdziecki, t. VII, Kraków 1863, s. 620.

odpowiada Długoszowej wersji historii biskupstwa kruszwickiego. Rozwiązanie tego zapisu znajdujemy w bulli dla biskupa włocławskiego Wenera z 1148 r. Wśród uposażeń biskupstwa wymieniono *ecclesiam sancte Marie in Zawichozi cum casro Lagou*³⁵. Specyfika bulli protekcyjnej jest taka, że nie podaje ona nadawcy uposażeń, a tylko odbiorcę, stąd nie możemy dowiedzieć się, kto nadał kościołowi w Zawichoście gród łagowski. Możemy jedynie przypuszczać, że uczyniła to Judyta. Autor katalogu najprawdopodobniej połączył posiadaną informację o nadaniu Łagowa dla kościoła w Zawichoście, z nadaniem tegoż kościoła wraz z kasztelanią łagowską dla biskupstwa włocławskiego. Po usunięciu ogniwa pośredniego, pozostało nadanie Łagowa dla biskupstwa włocławskiego. Zapiska ta przejęta i zmieniona przez Jana Długosza, przybrała postać informacji o nadaniu kasztelanii łagowskiej przez Judytę dla biskupstwa kruszwickiego³⁶. Przypuszczalny obieg tych informacji ilustruje ryc. 1, s. 91)

Teoria misyjna została podana w formie krótkiego komunikatu przez K. Górskiego; poprawił on w nim i uzupełnił swoją wcześniejszą hipotezę (patrz s. 84). Autor oparł się na odnalezionym w Szwecji katalogu biskupstw polskich, pochodzącym z około 1123 r., w którym nie zostało wymienione ani biskupstwo kruszwickie, ani włocławskie³⁷. Opierając się na analogii z biskupstwem misyjnym w Uppsali uważa, że skoro przed 1123 r. żadne z interesujących nas biskupstw nie istniało, to zapewne wcześniejsze z nich, czyli kruszwickie, przyjęło właśnie taką formę. Od 1075 r. miało zapewne siedzibę w Kruszwicy, ale z chwilą utworzenia stałego biskupstwa we Włocławku tam właśnie je przeniesiono³⁸.

Hipoteza ta nie posiada żadnego uzasadnienia w źródłach. Można jedynie wskazać na fakt, że biskupstwa misyjne zakładano z reguły dla ziem słabo lub w ogóle nieschrystianizowanych. Kujawy znajdujące się w granicach administracyjnych archidiecezji gnieźnieńskiej, która od wschodu graniczyła z biskupstwem płockim z całą pewnością do takich terenów nie należały. Trudno więc w tym wypadku mówić o obszarach wymagających dopiero stworzenia organizacji kościelnej.

Ostatni z prezentowanych poglądów — teoria dwóch biskupstw stworzona przez Gerarda Labudę, zakłada ufundowanie przez Bolesława Krzywoustego na Kujawach dwóch biskupstw, jednego w Kruszwicy, drugiego we Włocławku. Kruszwickie swoją działalność duszpasterską miałoby kierować na Pomorze Gdańskie, zaś biskupstwo włocławskie na Prusy. Autor odwołał się do bulli dla arcybiskupa

³⁵ *Pommerellisches Urkundenbuch*, bearbeitet vom Max Perlach, Danzig 1882, nr 2; por. Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937, s. 52 i n.

³⁶ Por. J. Szymański, *Wczesnośredniowieczne kanonickie środowisko zawichojsko-sandomierskie*, *Roczniki Humanistyczne*, t. XII: 1964, z. 2, s. 216 i n.

³⁷ K. Górski, *Jeszcze o początkach biskupstwa kruszwickiego*, *Zapiski Historyczne*, t. XXXI: 1966, s. 633, przypis 3.

³⁸ Tamże, s. 633 i n.

magdeburgskiego Norbeta z 1133 r., w której — obok Kruszwicy — wymieniony jest Włocławek. Drugą przesłankę stanowi data przypuszczalnego ukończenia *Kroniki* Galla (około 1115 r.), w której nie wymieniono biskupów wspomnianych diecezji. W ten sposób G. Labuda ustalił przedział czasowy, w którym zostały założone obydwie diecezje³⁹. Inne źródła, które pozwalają sformułować wniosek o jednoczesnym powstaniu obydwu biskupstw, to: bulla z 1148 r., w której wymieniony jest książę Bolesław i legat Idzi jako założyciele diecezji włocławskiej oraz — przekazana przez Jana Długosza wzmianka o konsekracji kościoła w Strzelnie w 1133 r., która mówi o istnieniu biskupstwa kruszwickiego. Na podstawie tych przekazów autor doszedł do wniosku, że około 1123 r. legat Idzi wraz z Bolesławem Krzywoustym utworzyli na Kujawach dwa biskupstwa⁴⁰. G. Labuda uważa, że terytorium diecezji kruszwickiej obejmowało lewobrzeżne Kujawy w kierunku na Pomorze Gdańskie, natomiast diecezja włocławska ziemię chełmińską i dobrzyńską.

Autor na podstawie katalogów biskupów kujawskich odtworzył zarówno listę biskupów kruszwickich, jak i włocławskich. Uważa on, że poprawki poczynione przez W. Kętrzyńskiego podczas wydawania katalogów tylko zaciemniły ich przekaz, czyniąc go niezrozumiałym⁴¹. Podobnie jak J. Tazbirowa uznaje on za tożsamy biskupów Wernera płockiego i włocławskiego. Uważa też na podstawie katalogu biskupów kujawskich, że komasacja obu biskupstw nastąpiła w połowie XII w., za rządów biskupa Onolfa. Istnienie dwóch biskupstw miałooby sens, gdyby polityka Krzywoustego wobec Prus przyniosła efekty; jej fiasko podcięło by biskupstwa włocławskiego, powołanego w celu chrystianizacji Prus. Werner, odchodząc do Płocka, „zabrał ze sobą” pruską misję chrystianizacyjną, Onolf przechodząc do Włocławka „zabrał” pomorski kierunek chrystianizacji. W opuszczonej stolicy biskupiej pozostała tylko kapituła oraz przekonanie o następstwie Włocławka po Kruszwicy⁴².

Podsumowując powyższy przegląd poglądów historiografii na powstanie biskupstwa kujawskiego możemy stwierdzić, że jedynym poglądem mającym poparcie w źródłach jest teoria dwóch biskupstw. Wydaje się jednak, że jej końcowa część, mówiąca o przyczynach połączenia diecezji kujawskich budzi wątpliwości. Teoria ta będzie szerzej analizowana w dalszej części pracy.

Przed przystąpieniem do szczegółowej analizy zagadnień dotyczących założenia samodzielnej organizacji kościelnej na Kujawach musimy podjąć próbę przeglądu interesujących nas źródeł.

³⁹ G. Labuda, *Początki...*, s. 379.

⁴⁰ Tamże, s. 381.

⁴¹ Tamże, s. 397 i n.

⁴² Tamże, s. 399 i n.

Źródła

Wielokrotnie podkreślano szczupłość podstawy źródłowej dotyczącej początków biskupstwa kujawskiego. W źródłach narracyjnych znajdujemy zaledwie pojedyncze zdania, a dokumenty przekazują głównie imiona i tytułaturę biskupów. W tej sytuacji niezwykle cenne są dwa źródła. Pierwsze z nich to bulla protekcyjna dla biskupstwa włocławskiego, wystawiona przez papieża Eugeniusza III w 1148 r. na ręce biskupa Wernera. Wymienia ona uposażenie biskupstwa włocławskiego: *castrum videlicet Woibor (...) ecclesiam sancte Marie in Zauichost cum castro Lagou et decima eius aliisque suis appendiciis, nonnum nummum de omnibus, que solvuntur ecclesie sancte Marie de Zondomir (...) preposituram sancti Michaelis in Cracouia (...) castrum Kdanzc in Pomerania cum decima tam annone, quam omnium eorum que de navibus solvuntur, decimam partem de moneta et de iudiciis totius episcopatus* oraz podaje, że zostało ono założone przez *a bone memorie Egidio Tusculano episcopo tunc apostolice sedis legato et a Boleslao nobilis eiusdem terre duce*⁴³

Drugie z tych źródeł to katalogi biskupów włocławskich, zachowane w kilku wersjach, z których interesować nas będą dwie. Katalog pierwszy stanowi część rękopisu pochodzącego z XVI w., zawierającego kopie katalogów biskupich autorstwa Jana Długosza. Jego forma wskazuje na wczesne powstanie; obok imion biskupów nie podano innych informacji⁴⁴. Wydawca — W. Kętrzyński uważał, że jest to katalog niekompletny. Poczynił w nim także szereg poprawek. Podajemy jego treść wraz z uwagami wydawcy. *Swidgerus^a Wyernerz, Wnelphus, Stefanus, Ogorz; Succedunt Bartha, Michael, Wolmirus et Albyerz; Wislaus^b, Gerward sequitur; dat papa Mathiam; Post hunc Sbilutus^c, Henricus dux Legnicensis*⁴⁵

^a W tekście Rutgerus.

^b W tekście mylnie Ludslaus.

^c W tekście mylnie niezawodnie Sbiluthum.

Drugi katalog biskupów włocławskich odnaleziony został w Petersburgu w formie kopii pochodzącej z XVII w. Zawiera on imiona biskupów, daty urzędowania oraz krótkie informacje dodatkowe dotyczące pochodzenia, miejsca pochowania i ważniejszych działań biskupów. Powstał on w otoczeniu biskupów kujawskich Mikołaja Dzierzgowskiego i Andrzeja Zebrzydowskiego. Autor zakończył dzieło

⁴³ PUB, nr 2; *Kodeks Dyplomatyczny Polski*, wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, t. I, Warszawa 1848, nr I.

⁴⁴ W. Kętrzyński, *Wstęp do Catalogi Episcoporum Vladislaviesum*, MPH, IV, Warszawa 1961, przedruk wydania z 1884 r., s. 16.

⁴⁵ MPH, IV, s. 24.

pomiędzy 1546 a 1551 r. W. Kętrzyński wykazał, że z katalogu tego korzystał Jan Długosz podczas pisania swojej wersji listy biskupów włocławskich. Korzystał z niego także S. Damalewicz, nazywając go katalogiem wolborskim⁴⁶. Oto zestawienie fragmentu katalogu z podaniem imion i dat pontyfikatów przekazanych przez drugi katalog biskupów włocławskich.

Swidger (1129-1156)

Honold (1157-1160)

Rudgerus (1161-1170)

Werner (1172-1178)

Unelf (1179-1190)⁴⁷

Pozostałe źródła, które będziemy brać pod uwagę to:

1) Bulla papieża Innocentego II z 4 czerwca 1133 r., skierowana do arcybiskupa magdeburskiego Norberta, która poddaje Kościół polski pod zwierzchnictwo metropolii magdeburskiej. Interesujący nas fragment tekstu brzmi: *Quorum videlicet episcopatum nomina hec sunt: Inter Albiam et Oderam, Stetin et Lubus, ultra Oderam vero Pomerana, Poznan, Gnezen, Craco, Wartizlav, CRUCIWIZ, Masovia et LODILAENSIS* [...] ⁴⁸ [podkreślenia M.M.].

Analizując treść powyższego ustępu, wysuwano twierdzenia, że stosunki panujące w Polsce były za granicą zbyt mało znane, stąd możliwość pomylenia nazw biskupstw. Uważano, że wpisywano je parami: Szczecin — Pomorze, Kruszwica — Włocławek. Zgodnie z taką interpretacją, liczba biskupstw była niejako podwojona. Zwracano też uwagę na fakt, że bulla nie dotyczy konkretnego okresu, a wymienia wszystkie istniejące kiedykolwiek w Polsce biskupstwa. Tłumaczono ten fakt w sposób następujący: biskupstwo kujawskie miało siedzibę i w Kruszwicy, i we Włocławku, ale nie jednocześnie⁴⁹. Zapominano jednakże o tym, że biskupstwo w Szczecinie nigdy nie powstało, coż zatem zrobić z parą Szczecin — Pomorze? Inni autorzy — do których poglądu przychyliła się piszący te słowa — uważali, że lista ta obejmuje zarówno biskupstwa istniejące współcześnie, istniejące w przeszłości, jak i te, które nigdy nie zostały powołane do życia, lecz stanowiły element założeń polityki kościelnej Bolesława Krzywoustego⁵⁰.

W. Abraham, omawiając kwestię bulli z 1133 r. zwrócił uwagę na fakt, że informacje zebrane przez arcybiskupa Norberta musiały być wystarczająco ścisłe, aby mogły stanowić dowód w procesie sądowym⁵¹, stąd uważał, że jej przekaz zasługuje na uwagę.

⁴⁶ W. Kętrzyński, *Wstęp*, s. 16 i n.

⁴⁷ MPH, IV, s. 24 i n.

⁴⁸ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, Poznań 1877, nr 6; Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium...*, nr 30, s. 35.

⁴⁹ Por. W. Kętrzyński, *O organizacji...*, s. 842 i n.; S. Librowski, *Wizytacje...*, z. 1, s. 23 i n.

⁵⁰ Por. J. Tazbirowa, *Początki...*, s. 233, 229 i n.

⁵¹ W. Abraham, *Organizacja...*, przyp. 156, s. 150 i n.

2) Dokument księcia Bolesława Kędzierzawego i Henryka Sandomierskiego, wystawiony w Łęczycy 21 maja 1161 r. dla klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku. W liście świadków wymieniony jest m.in. biskup *Onoldo Cruszviciensi*. W innej formie interesujący nas fragment tekstu brzmi *Onoldi Crussficiensis Episcopis*⁵²

3) Wzmianka w *Kronice* Mistrza Wincentego, która wymienia wśród uczestników zjazdu łęczyckiego biskupa *Onolfa kujawskiego*⁵³

4) Wzmianka w *Kronice wielkopolskiej* dotycząca założenia biskupstw w Polsce. *Bileslaus primus [...] sex cathedrales ecclesias, videlicet Poznaniensem [...] Gneznensem, post Mazouiensem, que nunc Plocensis dicitur, Cracouiensem, Wratislaviensem et Lubucensem; Kuiauiensem vero filius eius post eum Myesko nomine, que Wladislaviensis nuncupatur, fundavit*⁵⁴

Dyskusja dotycząca wiarygodności informacji o założeniu biskupstwa kujawskiego przez Mieszka II toczyła się pomiędzy dwoma skrajnościami. Historycy albo przyjmowali ją bez zastrzeżeń, odczytując jej przekaz dosłownie, lub też stanowczo go odrzucali. W. Kętrzyński przypuszczał, że kronikarz posiadał informację pochodzącą z jakiegoś rocznika, mówiącą, że Bolesław założył biskupstwo płockie, zaś jego sukcesor

biskupstwo kujawskie. Hipotezę swoją autor rozwija mówiąc, że autor *Kroniki* dowolnie zmienił „sukcesor” na „syn”. Przypisując fundację biskupstwa płockiego Bolesławowi Chrobremu, dodał on imię Mieszko, co spowodowało powstanie przekazu w dzisiejszej postaci⁵⁵. Pogląd taki skrytykowali W. Abraham i G. Labuda, którzy uznali istnienie podanego przez W. Kętrzyńskiego zapisu rocznikarskiego za mało prawdopodobne⁵⁶.

Jeżeli jednak uznamy, że *Kronika wielkopolska* przekazała informacje prawdziwe, należy zastanowić się, jaka tradycja o powstaniu biskupstwa kujawskiego istniała w końcu XIII czy też na początku XIV w. Kwestię tę przedstawił G. Labuda, pisząc: „Z przekazu *Kroniki wielkopolskiej* można wyczytać tylko jeden fakt, mianowicie gdy wszystkie istniejące w XIII w. biskupstwa polskie kronikarz wiązał z czasami Bolesława Chrobrego, a zatem przypisywał im jednolitą datę powstania, to biskupstwo wrocławskie uważał za późniejsze i dlatego na chybił-trafił przypisał jego fundację Mieszkowi II”⁵⁷. Zwróćmy jednak uwagę na to, że wśród biskupstw założonych przez Chrobrego zostało wymienione także lubuskie. Powstało ono w czasie pobytu w Polsce legata Idziego z Tuskulum (1123/24), zaś z bulli protekcyjnej dla biskupstwa wrocławskiego możemy

⁵² *Zbiór Ogólny Przywilejów i Spominków Mazowieckich*, t. I, *Do zgonu Konrada I*, wyd. J. K. Ko-chanowski, Warszawa 1919, nr 87, s. 81 i n.; Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium...*, nr 61, s. 67 i n.

⁵³ Mistrz Wincenty tzw. Kadłubek, *Kronika polska*, przekład i opracowanie B. Kurbis, Ossolineum 1992, ks. IV, 9, s. 204.

⁵⁴ MPH, II, s. 482.

⁵⁵ W. Kętrzyński, *Biskupstwa...*, s. 25 i n.

⁵⁶ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 148 i n.; G. Labuda, *Początki...*, s. 377 i n.

⁵⁷ G. Labuda, *Początki...*, s. 379.

jasno wyczytać, że powstało ono w tym samym czasie co lubuskie. Należy więc postawić pytanie, dlaczego kronikarz uznał biskupstwo kujawskie za późniejsze⁵⁸? Nasuwa się zaskakująca, lecz jedyna odpowiedź, którą można z tego przekazu wywnioskować: biskupstwo, o którym pisze kronikarz, nie jest tym, o którym mowa w bulli protekcyjnej z 1148 r., lecz powstało później. W dalszej części pracy postaramy się ten pogląd szerzej uzasadnić.

5). W *Annales seu cronice...* Jana Długosza pod rokiem 1133 znajdujemy zapiskę, mówiącą o konsekracji kościoła w Strzelnie. *Decimo septimo Calendas Aprilis Petrus Dacus de Skrzin fundat monasterium et ecclesiam quadro lapide fabricat, ordinis Praemonstratensis in villa sua Strzelno Crusviciensis dioecesis [...] presentata Bernhardi episcopi Lubuczensi et prefati Petri comitis, Swidgerus episcopus Crusviciensis peregit, dedicando prefatam ecclesiam monasterii in honorem et tutulum sancte crucis et Sancto Mariae Virginis*⁵⁹. Informacja kronikarska ma formę uzupełnianej przez autora zapiski. Według Brygidy Kürbis, na wiadomości, które Długosz zaczerpnął z posiadanej przez siebie zapiski lub dokumentu, składają się: data konsekracji kościoła oraz osoby w niej uczestniczące. Pozostałe dane, a więc wszelkie informacje o wyglądzie kościoła, o klasztorze norbertanów oraz o tym, że Piotr pochodził z Danii i był komesem skrzyńskim — są amplifikacjami Długosza⁶⁰. Według B. Kürbis pierwotna informacja wyglądała więc następująco: „16 marca 1133 r. w Strzelnie, w diecezji kruszwickiej, Piotr ufundował kościół Św. Krzyża i NMPanny. Konsekracji dokonali: Bernard, biskup lubuski i Swidger, biskup kruszwicki”

Kwestia datowania tej zapiski komplikuje się jednak w zestawieniu z wynikami prac archeologiczno-architektonicznych, które ogłosiła Jadwiga Chudziakowa. Budowle te (kościół Świętego Krzyża oraz rotunda św. Prokopa) powstały nie wcześniej, niż na przełomie XII i XIII w., na terenie uprzednio niezabudowanym⁶¹. Z drugiej strony, Bernard jest poświęcony jako pierwszy biskup lubuski, a diecezja ta została utworzona w latach 1123-24⁶².

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Joannis Dugos, OO, t. XI, s. 547; por. Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium...*, nr 29, s. 34 i n.

⁶⁰ B. Kürbis, *Pogranicze Wielkopolski i Kujaw w X-XII wieku*, [w:] *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, red. C. Łuczak, Poznań 1978, s. 101 i n.

⁶¹ J. Chudziakowa, *Zespół architektury romańskiej w Strzelnie w świetle najnowszych badań*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia, XIII, Archeologia architektury, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 184, Toruń 1990, s. 9 i n.

⁶² Trudniej zidentyfikować owego Piotra — fundatora strzelneńskiego klasztoru. Źródła pochodzące z XII w. wymieniają dwie osoby o imieniu Piotr, które można łączyć z budowlą strzelneńską: Piotra, syna Wszebora, palatyna kujawskiego i kasztelana kruszwickiego, zmarłego w końcu XII w. oraz Piotra Włostowica, palatyna śląskiego, któremu legenda przypisuje założenie 70 kościołów i 7 klasztorów, zmarłego w 1153 r. Imię Piotra, jako palatyna kujawskiego, pojawia się także na słupie drogowym z Konina pod datą 1151 r. Nie mógł nim być Piotr Wszeborowic, bowiem był wtedy jeszcze zbyt młody. Nie mógł być nim też Piotr Włostowic, bowiem nie był nigdy palatynem kujawskim. Uczeni uznają, że sam Wszebor mógł posługiwać

Do wyjaśnienia tej sprzeczności posłużą nam dwie zapiski, dotyczące kościoła strzelneńskiego, datowane na 1216 r. Treść obu tekstów przedstawia się następująco:

a) *ab episcopo cuiusvis Barthone felicitis memorie, Duce Conrado dominante, patrono Cristino filio Petri existente, consecrata est hec basilica in honore sancte et individue trinitatis et sancte Marie virginis, necnon aliorum plurimorum sanctorum [...]*, po czym następuje wyliczenie relikwii⁶³

b) *cosecrata est ecclesia strzelnensis a venerabili patre Barthone episcopo Cruschuiciensi ad petitionem fili magni petri comitis inclito Conrado regnante. In honorem sancte Trinitatis santeque Marie virginis et aliorum sanctorum*⁶⁴.

Pierwsza z zapisek powstała, według informacji wydawcy, pomiędzy początkiem pontyfikatu biskupa kujawskiego Michała (około 1219 r.), następcy Barthy, a 1233 r., na który przypadają określenia datacyjne, niezgodne ze stanem panującym w 1216 r.⁶⁵ Pochodzi ona najprawdopodobniej z klasztoru w Strzelnie, na co wskazuje zapis *hec basilica*. Może przeto datowany przez J. Chudziakową na przełom XII i XIII w. kościół został konsekrowany właśnie w 1216 r. Bartha zaś, jako biskup kujawski, występuje kilkakrotnie w źródłach, stąd jego tytułatura w drugim tekście musi pochodzić z połączenia późniejszej tradycji z zapiską pierwszą. Może autor drugiego tekstu korzystał z tego samego dokumentu, który miał do dyspozycji Długosz, pisząc o konsekracji kościoła w Strzelnie w 1133 r. Połączenie pierwszego tekstu z zapisem Długosza lub też jego źródłem, mówiącym, że Strzelno leży w diecezji kruszwickiej, spowodowało zmianę tytułu biskupa. Swidger więc najprawdopodobniej konsekrował kościół, którego w tej chwili nie znamy.

Z przedstawionego wyżej omówienia źródeł wynika, że na początku XII w. na Kujawach istniały dwa biskupstwa — jedno w Kruszwicy, drugie we Włocławku. Takie stwierdzenie nasuwa pytanie, o relację pomiędzy tymi dwoma diecezjami oraz o przesłanki, które skłoniły księcia do utworzenia na tym terenie dwóch niezależnych diecezji. G. Labuda twierdzi, że biskupstwa te powstały dla wspierania pomorskiej (Kruszwica) i pruskiej (Włocławek) polityki Bolesława Krzywoustego. Według jego argumentacji Bolesław starał się założyć zarówno biskupstwo pomorskie, jak i szczecińskie oraz kruszwickie i włocławskie. Zabiegi wokół fundacji tych pierwszych odniosły połowiczny sukces, zaś fundacja drugiej pary powiodła się w pełni. Późniejsza

się drugim imieniem Piotr i jemu właśnie należy przypisać inskrypcję na konińskim słupie. Por. B. Kürbis, *Pogranicze...*, s. 102 i n.; J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (część III A, Arbitrzy książąt. Krąg rodzinny Piotra Włostowica)*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. IV, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1990, s. 38 i n. Jeżeli uznamy datę 1133 r., możemy kościół strzelneński łączyć, albo z Wszeborem/Piotrem, albo z Piotrem Włostowicem, dołączając jeszcze jedną fundację do listy zidentyfikowanych, a założonych przez niego kościołów.

⁶³ DKM, nr 5, s. 11.

⁶⁴ ZOPSM, nr 188.

⁶⁵ DKM, s. 26 i n.

komasacja biskupstw na Kujawach miała się dokonać w wyniku klęski pruskiej polityki książąt polskich. Utrzymanie na Kujawach dwóch diecezji było bezcelowe, skoro jedna z nich straciła rację bytu⁶⁶

Wydaje się jednak, że nie można było dowolnie dysponować majątkiem raz utworzonej diecezji. Poza tym jeśli przyczyną komasacji diecezji było fiasko polityki pruskiej, to dlaczego utrzymano istnienie diecezji włocławskiej, której działalność była skierowana właśnie na Prusy, a zlikwidowano kruszwicką, której polem działania było Pomorze Gdańskie? Powyższe wątpliwości zmuszają nas do ponownej analizy podstawy źródłowej dotyczącej biskupstwa na Kujawach.

Analiza źródeł

Nie budzi wątpliwości fakt, że samodzielna organizacja kościelna na obszarze Kujaw powstała po 1123 r. Katalog biskupstw polskich spisany w Szwecji, pochodzący z tego właśnie roku nie wymienia bowiem ani biskupstwa w Kruszwicy, ani we Włocławku. Z kolei bulla protekcyjna dla biskupa Wernera z 1148 r. mówi jednoznacznie, że diecezja włocławska została założona przez biskupa Idziego z Tuskulum legata papieskiego, który przebywał w Polsce w latach 1123-24. Nie wiemy jednak, kiedy powstało biskupstwo w Kruszwicy, bowiem pierwsza wzmianka o nim pochodzi z 1133 r. Przypuszczać można, że powstało ono w tym samym czasie co włocławskie.

Jedynym źródłem, w którym obydwie diecezje występują jednocześnie, jest bulla dla arcybiskupa magdeburskiego Norberta z 1133 r.; wiarygodność jej przekazu budzi jednak wątpliwości. G. Labuda wykazał, że starania o powołanie wymienionych w niej biskupstw pomorskich były prowadzone bardzo aktywnie, ale nie przyniosły pozytywnych rezultatów. Biskupstwo w Wolinie istniało wprawdzie realnie przed 1140 r., kiedy otrzymało bullę protekcyjną, jednakże o biskupstwie w Szczecinie, poza nielicznymi sugestiami żywotów św. Ottona z Bambergu, które mówią o planach założenia biskupstwa w tym mieście, nic nie wiemy⁶⁷. Wynika z tego, że bulla z 1133 r. wymienia diecezje w tym czasie istniejące, jak i projektowane. Pytanie brzmi: do której z tych kategorii zaliczyć wypada diecezję kruszwicką i włocławską? Odpowiedź na nie zawierają katalogi biskupów włocławskich.

I katalog ze względu na swą archaiczną formę uznawany jest za wcześniejszy. Był on wielokrotnie kopiowany, a w formie przekazanej przez wydawcę, znajdował się w XVI w. w rękopisie. Jego fragment bez poprawek wydawcy zawiera tab. I.

⁶⁶ G. Labuda, *Początki...*, s. 383 i n.

⁶⁷ Tamże, s. 385 i nn.

II katalog z poł. XVI w. opiera się na wcześniejszych zapiskach znajdujących się najprawdopodobniej we Włocławku. Listę interesujących nas biskupów, wraz z datami urzędowania przedstawia również tab. I.

Tabela I

Zestawienie list katalogów biskupów włocławskich ze wzmiankami w innych źródłach

I katalog biskupów kujawskich	II katalog biskupów kujawskich		Inne źródła	
Imię	Imię	Ważniejsze wydarzenia	Imię	Tytułatura
Swidgerus	Swidgerus 1129-1156		Swidger 1133	biskup kruszwicki
	Honoldus 1157-1160	przeniósł katedrę z Kruszwicy do Włocławka		
	Rudgerus 1161-1170			
Wyenerz	Vernerus 1172-1178		Werner 1148	biskup włocławski
Wnelphus	Unolfus/Unelfus 1179-1190	wybrany na biskupa przez elekcję kapituły i za zgodą księcia Kazimierza	Onold 1161 Onolf 1180	biskup kruszwicki biskup kujawski

Pierwszy z biskupów — Swidger — został wymieniony w zapisie konsekracyjnej klasztoru w Strzelnie z 1133 r. Następna wzmianka dotyczy Wenera — biskupa włocławskiego, odbiorcy bulli z 1148 r. W dokumencie Bolesława Kędzierzawego i Henryka Sandomierskiego z 1161 r. jako jeden ze świadków pojawia się Onold, z tytułem biskupa kruszwickiego. Onolf, jako biskup kujawski, wymieniony jest w *Kronice* Mistrza Wincentego wśród świadków i uczestników zjazdu łęczyckiego z 1180 r.⁶⁸

Chronologia II katalogu jest wyraźnie błędna. Jego autor najprawdopodobniej nie znał bulli Eugeniusza III z 1148 r., bowiem pontyfikat Wenera umieścił pomiędzy 1172-78 r. Podobnie nie znał dokumentu z 1161 r., skoro rządy Honolda datuje na lata 1157-60, zaś Unolfa — na lata 1179-90. Znał jednakże jakieś źródło mówiące o powiązaniach Kazimierza Sprawiedliwego z Unolfem, skoro temu pierwszemu przypisuje udział w wyborze Unolfa na biskupa. Niewykluczone, że źródłem tym była *Kronika* Mistrza Wincentego.

⁶⁸ Mistrz Wincenty, *Kronika...*, IV, 9, s. 204.

Autor II katalogu przypisał Swidgerowi 27 lat zasiadania na tronie biskupim, Honoldowi — 3, Rudgerowi — 9, Wernerowi — 6, a Unolfowi — 11. Wydaje się, że pierwsza z tych liczb jest zbyt duża, jednakże odtworzenie dokładnych dat pontyfikatów poszczególnych biskupów jest przy obecnym stanie źródeł niemożliwe.

Wróćmy na chwilę do biskupa Onolda, wymienionego w dokumencie z 1161 r. i Onolfa, wymienionego z *Kronice* Mistrza Wincentego w roku 1180. W literaturze uznawano tożsamość tych biskupów podkreślając, że jest mało prawdopodobne, aby na Kujawach pojawiły się w mniej więcej tym samym czasie dwie osoby o tak zbliżonych imionach⁶⁹. Jeżeli jednak informację katalogu, że Unolfus został wybrany na biskupa za zgodą Kazimierza Sprawiedliwego uznamy za prawdziwą, nie może ona dotyczyć Onolda (1161 r.), bowiem w tym czasie Kazimierz przebywał jeszcze na dworze Bolesława Kędzierzawego, a jego udział w życiu politycznym ograniczał się najprawdopodobniej do poświadczania dokumentów. Księstwo wiślickie otrzymał w roku 1167, zaś princepsem krakowskim został dopiero w 1177 r., stąd możemy go wiązać wyłącznie z biskupem Onolfem (1180 r.). Zauważmy też, że według II katalogu rządził on w latach 1179-90.

Mamy więc do czynienia nie z jednym biskupem, lecz z dwoma różnymi osobami o podobnie brzmiących imionach. Autor katalogu rozdzielił je osobami Rudgera i Wernera, wprowadzając chaos w kolejności biskupów.

Jedynym biskupem, o którym nie posiadamy wzmianki w źródłach, jest Rudger. Wydawcy katalogów biskupów włocławskich — Wojciechowi Kętrzyńskiemu — imię to wydawało się podejrzane; uznał więc, że jest to źle skopiowana forma imienia Swidger⁷⁰. Późniejsi historycy z kolei odrzucili tę hipotezę, powracając do brzmienia Rudger. Jednakże w świetle powyższych ustaleń, bardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza Kętrzyńskiego. W takim wypadku I katalog obejmowałby pełną listę pierwszych biskupów kujawskich, nie rozróżniał jednakże Onolfa i Onolda. Zawiera on imiona: Swidgerus, Wyenerz (Werner), Wnelphus (Onolf i Onold). Autor o pół wieku starszego II katalogu, podobnie jak przesunął Honolda o dwie pozycje w górę na liście biskupów, tak też skopiował błędnie zapisane imię Rudgera. Kompletując i uzupełniając listę dodał jednak imię Swidgera, które znał zapewne z innych źródeł. W ten sposób osoba biskupa została rozdwojona.

Szereg pierwszych biskupów kujawskich przedstawia się więc następująco:

Swidger — 1133,

Werner — 1148,

Onolf — 1161

Onold — po 1177-po 1180

⁶⁹ Por. np. J. Tazbirowa, *Początki...*, s. 241 i n.

⁷⁰ Por. W. Kętrzyński, *Wstęp*, s. 23 i n.

Katalogi biskupów zawierają więc jedną listę, nie zaś jak chciał G. Labuda dwie. Możemy przypuszczać, że na Kujawach powołano biskupstwo, które najprawdopodobniej nie posiadało ustalonej siedziby, lub też były dwie siedziby, stąd zapewne późniejsze zamieszanie w tytułaturze biskupiej.

Jak można zauważyć w zestawieniu, biskupi raz tytułują się jako kruszwickcy, raz jako włocławscy. Obydwa ośrodki stanowiły ważne centra kościelne Kujaw, jednakże Kruszwica według dzisiejszych ustaleń archeologów i historyków ma o wiele starszą metrykę⁷¹. O Włocławku wiemy bardzo niewiele. Gród znajdował się na wschodnim brzegu Wisły, zaś dzisiejsza katedra stoi na brzegu zachodnim. Prace archeologiczne prowadzone w tym mieście nie dały odpowiedzi na pytanie, jak wyglądało jego rozplanowanie w XII w.⁷² Być może więc powołane przez Bolesława Krzywoustego biskupstwo miało początkowo swoją siedzibę w Kruszwicy, skąd, kiedy przygotowano odpowiednie warunki, zostało przeniesione do Włocławka. Za wyborem Włocławka jako ostatecznej siedziby biskupstwa przemawiają przyczyny komunikacyjne. Kiedy Kruszwica miała bezpośrednią, choć ograniczoną łączność tylko z Pomorzem, z Włocławka prowadziła łatwa droga zarówno w kierunku Prus, jak i do Gdańska. Trudno rozstrzygać, ze względu na zupełny brak źródeł, co spowodowało ostateczne osiedlenie się biskupów w tym mieście, jednak wskazane wyżej przyczyny komunikacyjne zdają się przemawiać na korzyść Włocławka. Nie były to zapewne powody jedyne.

Tytułatura biskupów zdaje się wskazywać, że osiedlenie się biskupów na stałe we Włocławku można datować na lata pontyfikatu biskupa Onolfa, czyli na początek 2 poł. XII w. Po nim wszyscy biskupi tytułowali się już jako kujawscy⁷³.

⁷¹ Patrz przede wszystkim W. Dzieduszycki, *Socjotopograficzne...*, s. 3-21; A. Cofta-Broniewska, *Kruszwica...*, s. 99-187; P. Jagłowski, *Początki i rozwój miasta lokacyjnego w Kruszwicy w świetle informacji archeologicznych i pisanych*, *Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, 36(1991), s. 5-26; A. Cofta-Broniewska, D. Poppe, A. Karłowska-Kamzowa, *Kruszwica*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. II, s. 528-532; a także liczne sprawozdania z badań wykopaliskowych publikowane w *Sprawozdaniach Archeologicznych*: t. I: 1955, s. 91-105; t. III: 1957, s. 238-248; t. XI: 1960, s. 59-70; t. XIV: 1962, s. 244-254; t. XXXVI: 1984, s. 169-183.

⁷² Por. J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczny Włocławek w świetle badań archeologicznych z lat 1957-1961*, *Ziemia Kujawska I*, s. 9 i n. Autor przypuszcza, że pierwotna katedra znajdowała się w hipotetycznym kościele św. Jerzego na grodzie.

⁷³ Tytuły następnych biskupów kujawskich zawierają m.in. dokument z 1187 r., w którym Kazimierz, książę polski, rozstrzyga spór pomiędzy Krzywosądem a kapitułą plocką — Stefan, biskup kujawski — (ZOPSM, nr 123), zapiska z 1191 r., dotycząca konsekracji kościoła św. Marii w Sandomierzu — Stefan, biskup kujawski — (ZOPSM, nr 125), dokument przekazany przez Długosza, pochodzący z 1210 r. wymienia wśród świadków synodu w Borzykowie Ogierza, biskupa kujawskiego (ZOPSM, nr 172), dokument z 1212 r., w którym Wincenty biskup krakowski przekazuje dobra klasztorowi cystersów w Sulejowie, wymienia Ogerza, biskupa kujawskiego (ZOPSM, nr 177), dokument, pochodzący z 1213 r., wystawiony przez Konrada Mazowieckiego, fundującego świecie i nadającego przywileje dla klasztoru w Strzelnie wymienia Ogerza, biskupa kujawskiego (ZOPSM, nr 181), w dokumencie, z 1215 r., Mengoza — prepozyta trzemeszneńskiego i Guntera — dziekana plockiego, występuje Bartho, biskup kujawski (ZOPSM, nr 183), zapiska, pochodząca z 1216 r., z klasztoru strzelskiego, wymienia Barthę, biskupa kujawskiego (ZOPSM, nr 188). Nie jest to

W obydwu ośrodkach istniały kapituły, które posiadały równorzędne prawo podejmowania decyzji o zarządzaniu majątkiem diecezji. Najprawdopodobniej kapituła kruszwicka jest pozostałością dawnej kapituły biskupiej, jednak istnieje też możliwość, że została ona powołana do życia jako kapituła kolegiacka, a w okresie rezydowania w Kruszwicy biskupów przejęła rolę kapituły biskupiej. Znamy szereg dokumentów, w których decyzje majątkowe dotyczące diecezji wydawane są za zgodą obu kapituł. Podkreślenia wymaga fakt, że kapituła kruszwicka występuje w tych dokumentach jako kolegiacka, zaś włocławska jako biskupia. W oryginalnym dokumencie z 1215 r., dotyczącym załagodzenia sporu biskupa włocławskiego z klasztorem strzelskim o wieś Otłoczyn, młyn w Kwieciszewie i dziesięciny z Łojewa, postanowienie ugody zostało zawarte za zgodą kapituły włocławskiej i kruszwickiej. Dokument jest także opatrzony pieczęciami m.in. kapituły włocławskiej (uszkodzona) oraz kapituły kruszwickiej⁷⁴ Następny dokument, zawierający formułę zgody kapituł, pochodzi z 1233 r. Jest to dokument oryginalny, wydany w Kruszwicy przez Kazimierza Kujawskiego, w którym książę przywraca diecezji włocławskiej, na prośbę biskupa oraz kapituł włocławskiej i kruszwickiej, wieś Chełmce. Świadcami są członkowie obu kapituł⁷⁵ Na mocy dokumentu z 1257 r. książę pomorski Sambor przywrócił prawo własności biskupstwa włocławskiego do szeregu wsi. Akcja ta dokonała się za zgodą kapituły włocławskiej i kruszwickiej. Świadkiem jest jeden z kanoników kruszwickich. Nie posiadamy żadnych danych dotyczących oryginału tego dokumentu⁷⁶ Obok tych wyraźnych wzmianek dotyczących zgody i decyzji obu kapituł, posiadamy jeszcze dokument z 1251 r., w którym nie ma informacji o consensucie, jednakże opatrzony jest on pieczęciami obu kapituł⁷⁷ Tych kilka przykładów pozwala wysnuć wniosek, że obydwie kapituły posiadały równorzędne prawo głosu przy podejmowaniu decyzji dotyczących majątku diecezji⁷⁸ Można więc powiedzieć, że przynajmniej w sprawach dotyczących tych zagadnień ich ranga była jednakowa.

Bardzo interesującym źródłem wskazującym na powiązania Kruszwicy i Włocławka jest dokument księcia Kazimierza Kujawskiego, wydany w 1250 r. w Sieradzu. Książę potwierdza w nim stare i nadaje nowe dobra i przywileje następującym osobom i instytucjom: biskupstwu włocławskiemu, biskupowi włocławskiemu, kapitule włocławskiej, kapitule kruszwickiej oraz kościołowi św. Piotra w Kruszwicy. Interesujący nas fragment tekstu brzmi: *Nomina villarum [...] Crusviciensis autem iste: Crusuica ipsa circa ecclesiam, prout termini ipsorum canonicorum protenduntur,*

pełna lista wzmianek dotyczących biskupów kujawskich.

⁷⁴ ZOPSM, nr 183.

⁷⁵ CDP II, cz. 1, nr XIV.

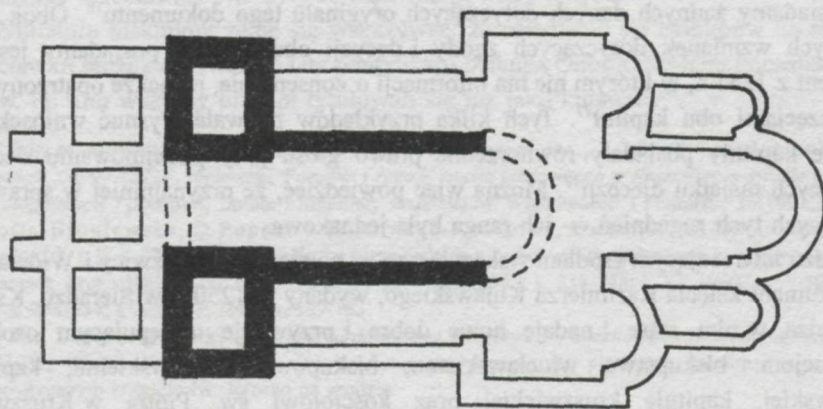
⁷⁶ CDP, II, cz. 2, nr CCCCXLVIII.

⁷⁷ CDP, I, nr XXXVIII.

⁷⁸ Por. J. Tazbirowa, *Początki...*, s. 231, przyp. 5, s. 230.

*Petrkova, Borcharce, Nysino, Jaxino, due sorte apud piscatores, Slauencino in Radcens: ville sancti Petri: Crisino, Gora, Thupadla, Podole, iuxta Radeyo, Conarevo, sors decani in murin Obora*⁷⁹ Pierwsza część wyliczenia zawiera dobra kanoników. Świadczy o tym wzmianka o granicach, które mają oni wyznaczyć. Ponadto w tym samym dokumencie podczas wymieniania dóbr kapituły włocławskiej, podobnie jak w wypadku kruszwickiej, na pierwszym miejscu pojawia się teren wokół katedry z uściślającą informacją, że jest to obszar, który zamieszkują kanonicy. Najwyraźniej majątek ten został nadany równocześnie z ufundowaniem kanonii. Wyróżnienie majątku kapituły od majątku kościoła św. Piotra jest najprawdopodobniej śladem wcześniejszego niż biskupstwo istnienia tej świątyni, co potwierdzają badania archeologiczne.

W 2 połowie XI w. istniał w miejscu dzisiejszego kościoła św. Piotra jednonawowy kościół z masywną fasadą zachodnią. Niestety, nie można stwierdzić, jak wyglądała jego część wschodnia, gdyż została zniszczona przez późniejszy grobowiec. Z tego też kościoła pochodzi być może kolumna romańska, odkryta w ścianie jednego z grobowców⁸⁰. Nic bliższego na temat tego kościoła nie możemy powiedzieć. Na podstawie sprawozdań z badań archeologicznych i bardzo pobieżnej analizy dokumentacji rysunkowej z wykopalisk⁸¹, przedstawiamy schematyczny rzut fundamentów kościoła (ryc. 2).

Ryc. 2. Schematyczny rzut fundamentów kościoła z 2 poł. XI w. na tle fundamentów bazyliki św. Piotra.

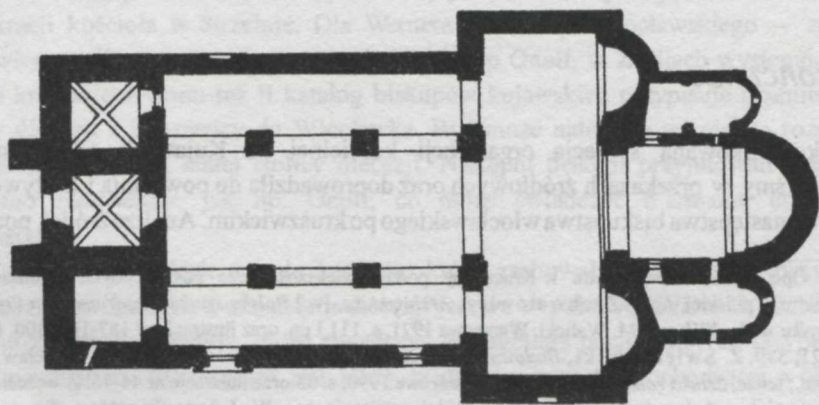
⁷⁹ DKM, nr 13, s. 76.

⁸⁰ A. Cofta-Broniewska, E. Springer, K. Tymieniecka, *Wyniki prac terenowych w 1960 r. w Kruszwicy pow. Inowrocław*, Sprawozdania Archeologiczne, t. XIV: 1962, s. 248; E. Springer, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Kruszwicy pow. Inowrocław w kolegiacie w 1961 r.*, (maszynopis).

⁸¹ Dokumentację udostępniła mi, za co serdecznie dziękuję, Ewa Springer, kierująca pracami wykopaliskowymi w kolegiacie kruszwickiej w latach 1961-62.

Kwestię datacji świątyni komplikuje fakt, że fundamenty ścian kościoła św. Piotra stanowią jedną całość z fundamentami wież starszego kościółka. Może pierwotna koncepcja rozbudowy kościółka z XI w. polegała na dostawieniu wież, które następnie rozciągnięto w mury. Być może też fundamenty późniejszego kościoła bardzo starannie dostawiono do istniejących wież.

Datowanie obecnego kościoła św. Piotra nie znajduje potwierdzenia w dokumentach pisanych. Orientacyjne lata jego powstania podano w wyniku analizy budowli pod względem konstrukcyjnym i formalnym. Kościół św. Piotra jest trzynawową bazyliką z transeptem, zbudowaną na planie krzyża łacińskiego. Nawy boczne od nawy głównej oddzielone są wspartymi na filarach arkadami. Zwraca uwagę przede wszystkim pięcioabsydowa partia wschodnia. Największa z absyd należy do prezbiterium, dwie do ramion transeptu, dalsze dwie — do kaplic przyprezbiterialnych. Zachodni szczyt był pierwotnie — najprawdopodobniej zamknięty dwuwieżową fasadą. Z wież pozostały tylko podstawy, które niektórzy historycy architektury interpretują jako podstawy niedokończonych wież. Pomiędzy tymi wieżami lub ich podstawami znajdowała się empora. Pod emporą i wieżą północną znajdują się kruchty ze sklepieniami krzyżowymi wspartymi na prostokątnych gurtach. Interesującym zagadnieniem jest liczba otworów drzwiowych; na cztery otwory trzy posiadają portale, z których dwa zwieńczone są tympanonami (ryc. 3).

Ryc. 3. Rzut poziomy kościoła św. Piotra w Kruszwicy (wg. A. Tomaszewskiego).

Bazylikę kruszwicką łączono zwykle z budowlami z kręgu reformy klasztornej, skupionej wokół kościoła św. Aureliusza w Hirsau. Na podstawie występującego tam typu budowli, datowano ją na początek XII w. Uściśleniu datacji posłużyły wspomniane

wyżej sklepienia krzyżowe wsparte na gurtach, które do Europy Środkowo-wschodniej trafiły pomiędzy 1110 a 1140 r. Portale zostały wykonane najprawdopodobniej około 1140 r. Po uściśleniach przyjęto, że obecny kościół św. Piotra w Kruszwicy został zbudowany pomiędzy 1120 a 1140 r.⁸²

Jeżeli czas powstania kościoła jest określony trafnie, to początek jego budowy pokrywa się z momentem powołania do życia diecezji kujawskiej i rozpoczęciem procesu organizowania kościoła polskiego na Pomorzu. Zmiany koncepcji budowy lub rozbudowy jednonawowego kościoła dokonano zapewne w związku z fundacją przy kościele św. Piotra kapituły kolegiackiej. Być może więc wykorzystano nowy, okazały budynek kościoła na czasową siedzibę biskupa, a we Włocławku podjęto prace przygotowujące przyszłą katedrę.

Uposażenie diecezji kujawskiej zostało wymienione w bulli z 1148 r. dla biskupa włocławskiego Wernera. G. Labuda uważa, że bulla ta wymienia tylko eksterytorialne posiadłości biskupstwa, co skłoniło go do uznania grodu gdańskiego za strefę wpływów biskupstwa w Kruszwicy⁸³. Wydaje się jednak, że w momencie zakładania diecezji intencją fundatora było jej podstawowe uposażenie. W późniejszym czasie biskupstwo samo organizowało sobie dobra w taki sposób, aby ich zarządzanie było jak najbardziej sprawne. Dodajmy, że wspomniany już dokument księcia Kazimierza z 1250 r. nie wymienia dóbr potwierdzonych w bulli z 1148 r.

Zakończenie

Skomplikowana sytuacja organizacji kościelnej na Kujawach odbiła się, jak widzieliśmy, w przekazach źródłowych oraz doprowadziła do powstania i kultywowania tradycji następstwa biskupstwa włocławskiego po kruszwickim. Analiza źródeł, pozwoliła

⁸² Opis kościoła św. Piotra w Kruszwicy podaje większość prac poświęconych średniowiecznej architekturze polskiej, np. J. Zachwatowicz, *Architektura*, [w:] *Polska sztuka przedromańska i romańska do schyłku wieku XIII*, red. M. Walicki, Warszawa 1971, s. 111 i nn. oraz ilustracje nr 187-189, 300, 106-307, 320-321, 389; Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław 1963, s. 146 i nn.; tenże, *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa 1990, s. 35 oraz ilustracje nr 44-46. Z wcześniejszych prac omawiających konstrukcję budowli i czas jej powstania por. W. Łuszczkiewicz, *Trzy granitowe kościoły Wielkopolski z epoki romańskiej (Kruszwica-Kościelec-Mogilno) oraz kościół św. Jana na Śródcie w Poznaniu*, Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce, t. I: 1879, s. 54, datuje powstanie bazyliki na czasy panowania Mieszka II; J. Kohte, *Verzeichnis der Kunstdenkmaller der Provinz Posen*, t. IV, *Der Regierungsbezirk Bromberg*, Berlin 1897, datuje na II połowę XII w.; M. Gumowski, *Biskupstwo...*, podaje czas powstania kościoła na schyłek panowania Bolesława Chrobrego; tenże, *Starsze bazyliki romańskie w Polsce*, na ok. 1120 r. Przełom nastąpił po opublikowaniu pracy Z. Świechowskiego, *Wczesnośredniowieczny warsztat...*, s. 77, gdzie podaje on orientacyjną datację na lata 1120 -1140. Na tej pracy opierają się wszystkie późniejsze opracowania.

⁸³ G. Labuda, *Początki...*, s. 396 i n.

ustalić, że niezgodne z ich wymową są wszystkie teorie, które podają wcześniejszy czas powstania diecezji kujawskiej niż lata 1123-1124 r. Praca ta stara się nie po raz pierwszy pozbawić biskupstwo kujawskie, posługując się językiem Długosza, aury „starożytności”, odrzucając niepewne, a niekiedy i fantastyczne hipotezy, które do dziś „obowiązują” w nauce. W świetle naszych ustaleń wczesne dzieje biskupstwa na Kujawach przedstawiają się następująco.

Zapewne jeszcze w trakcie podboju ziem zachodniopomorskich Bolesław Krzywousty wysłał do papieża Kaliksta II poselstwo z prośbą o przysłanie legata, celem uregulowania kwestii zorganizowania diecezji na podbitych terenach. Legat Idzi z Tusculum przybył do Polski w 1123 r. i przebywał tutaj około roku⁸⁴ Plany Bolesława, jak dowiadujemy się z bulli dla arcybiskupa Norberta z 1133 r., były bardzo szerokie. Próbował on założyć dwa biskupstwa na Pomorzu Zachodnim, dwa na Kujawach oraz biskupstwo w Lubuszu.

Trudno jednoznacznie stwierdzić, co było główną przyczyną niezrealizowania planów utworzenia biskupstw kujawskich. Jedną z nich było zapewne nieprzygotowanie Włocławka do pełnienia roli stolicy biskupiej. Wobec tego biskupi czasowo przebywali w Kruszwicy, wykorzystując rozbudowywany kościół św. Piotra, a rezydująca w nim kapituła kolegiacka pełniła rolę kapituły biskupiej. Być może istniała jedna diecezja z nieokreśloną stolicą, co tłumaczyłoby zmienną tytulaturę biskupów. Pierwszy z nich, Swidger biskup kruszwicki wymieniony jest w 1133 r. jako jeden z uczestników konsekracji kościoła w Strzelnie. Dla Wernera biskupa włocławskiego została wystawiona bulla protekcyjna, trzeci z kolei biskup Onolf, w źródłach występuje jako biskup kruszwicki. Jemu też II katalog biskupów kujawskich przypisuje przeniesienie stolicy diecezji z Kruszwicy do Włocławka. Być może należy tę wzmiankę rozumieć jako ustalenie jednej, stałej stolicy diecezji. Następni biskupi przyjmowali już tytuł *episcopus cuiaviensis*, jak np. Onolf, co może świadczyć o zmianie charakteru biskupstwa⁸⁵

W Kruszwicy jednak została kapituła, która zachowała kompetencje decyzyjne w sprawach związanych z majątkiem diecezji jeszcze w połowie XIII w. O kontaktach, które utrzymywała kapituła, może świadczyć ewangeliarz pochodzący ze skryptorium w Helmarshausen. Interesujące jest także znalezisko monety, pochodzącej z obszaru południowych Niemiec, datowanej na połowę XII w.⁸⁶

⁸⁴ Tamże, s. 386.

⁸⁵ Być może w takim kontekście dziejów biskupstwa kujawskiego należy rozwiązywać kontrowersyjny zapis *Kroniki wielkopolskiej* o założeniu biskupstwa na Kujawach przez Mieszka II.

⁸⁶ Por. M. Walicki, *Wypożyczenie dworu i kościoła*, [w:] *Polska sztuka przedromańska i romańska*, s. 264 i n. S. Suchodolski, *Kruszwica, pow. Inowrocław. Monety z badań wykopaliskowych z lat 1948-1973*, *Wiadomości Numizmatyczne*, R. XVIII: 1974, z. 2, s. 117.

Wydaje się w kontekście powyższych uwag, że status organizacji kościelnej na Kujawach wymaga jeszcze dalszych pogłębionych studiów. Szczególną uwagę zwracają niedostatecznie wyjaśnione przyczyny rezydowania biskupów w Kruszwicy. Pominięty został także problem istnienia katedry biskupiej w kościele św. Wita na kruszwickim podgrodziu⁸⁷. Głębszych studiów wymaga także stosunek biskupstwa na Kujawach do biskupstwa płockiego, szczególnie w świetle tożsamości biskupów Wernera płockiego i włocławskiego. Wzajemne stosunki między tymi diecezjami dotyczą zapewne także sprawy pruskiej. Interesującym problemem badawczym, czekającym na opracowanie są dzieje kapituły św. Piotra od momentu ustabilizowania się stolicy biskupstwa we Włocławku, a szczególnie jej statusu prawnego (kapituła reformowana nowego typu ?) i majątkowego. W pracy tylko zasygnalizowaliśmy problem stosunku kapituły kruszwickiej do włocławskiej, jednak wydaje się że kwestia ta wymaga głębszych studiów. Odrębnym problemem związanym z kapitułą św. Piotra jest rozpatrzenie jej stosunku do kapituły św. Wita (jej istnienie w Kruszwicy jest potwierdzone w 2 połowie XIII w.). Kwestia istnienia dwóch kapituł w tej samej miejscowości może być interesująca także z punktu widzenia historii kanonikatu w Polsce.

⁸⁷ Por. S. Librowski, *Z dziejów katedry a następnie kolegiaty św. Wita w Kruszwicy*, ABMK, t. 15: 1967, s. 251-269.